

Klasne nejednakosti i demokratija

Slobodan Cvejić

Klasne nejednakosti i demokratija

Slobodan Cvejić

Uvod

„Klasa se vraća – klasne nejednakosti su sada u centru pažnje različitih medija, suštinski su važne za kampanje i protestne pokrete i deo su svakodnevnog razgovora. Sprečavanje štetnih efekata klasnih razlika ponovo igra ključnu ulogu u formiranju javnih politika i formalnoj politici.“ Ovako počinje poglavlje o klasnim disparitetima i društvenim nejednakostima u ‘demokratskoj reviziji’ britanske demokratije iz 2018. godine pod naslovom „Promena demokratije u Ujedinjenom Kraljevstvu“ (Dunleavy, Park and Taylor, eds. 2018: 408). Zbilja, i bez eksplicitnog pominjanja društvenih klasa, bavljenje razarajućim efektima globalne ekonomske krize iz 2008. godine navelo je brojne analitičare da zadru u strukturu društvenih odnosa i ukažu na porast razlika između stratifikacijskih grupa. Kao što primećuju Patison i Voren (Pattison and Warren, 2018: 409): „donedavno su neki ozbiljni društveni naučnici sumnjali u društveni značaj klase, a kada je to bilo neizbežno klasama su se bavili implicitno diskutujući o nejedankosti u raspodeli dohotka ili baveći se siromaštvom, siromašnima, ekonomskim teškoćama i socio-ekonomskom uskraćenošću“. Međutim, nakon objavljivanja nekoliko poznatih studija o ekonomskim nejednakostima u drugoj deceniji 21. veka (Štiglic, 2012; Piketi, 2015; Milanović, 2016) pogled na društvene nejednakosti se „u znatnoj meri premestio iz oblasti ljudskih prava i drugih individualizovanih iskustava (glašačkih prava, potrošačkih prava i sl.) na teme koje prepoznavaju stratifikacijske grupe ili makar grupisanja na krajevima hijerarhijske skale raspodele bogatstva, pre svega finansijskog“ (Cvejić, 2019: 23). Na ovaj način se ukazuje da društvene klase postoje. One nisu plod analitičke konstrukcije nego realno postojećih odnosa koji utiču na raspodelu društvenog bogatstva, moći i uticaja.

Iako je u globalizovanom svetu u eri digitalizacije individualizacija (društvenog života, ekonomskog funkcionisanja, kulturnog formiranja) postala lakša i intenzivnija nego ikad, nove tehnologije i načini komunikacije i umrežavanja stvaraju, s druge strane, povećane mogućnosti grupnog konstituisanja, a na taj način i mogućnost za jasniju klasnu polarizaciju. Kako to kaže Skembler (Scambler, 2019) „klasa je donekle izgubila značaj za formiranje identiteta u individualizovanoj, ‘tečnoj’ ili relativizovanoj kulturi savremenog finansijskog kapitalizma, ali nije izgubila ništa od svoje strukturne snage. Ako joj je umanjen uticaj ‘subjektivno’, uvećan joj je, tvrdim, uticaj ‘objektivno’.“ Klasne nejednakosti su često pokrivene dominantnijim i subjektivno osvešćenijim identitet-

skim obrascima, kao što su rodni, etnički i sl, tako da njihov mobilizacijski potencijal često biva zatomljen ovim pomenutim. Ali, strukturalna snaga klasne pozicije i klasnih odnosa je istrajnija i zato su klasni odnosi od izuzetnog značaja za razvoj ravnopravnog, demokratskog društva. Skembler argument za ovaj stav pronalazi kod Sejera (Sayer, 2015) koji za primer uzima nove laburiste kada želi da pokaže licemerje neoliberala koji s jedne strane podržavaju rodnu, rasnu, seksualnu jednakost i osuđuju diskriminaciju, a s druge strane legitimizuju povećane ekonomske nejednakosti i brane interese rentijera: „Rentijeri mogu da žive na račun drugih bez obzira na njihov rod, rasu, seksualnost itd“.

Da bi se razumeo odnos između klasnih nejednakosti i političke sfere važno je u prvi plan staviti klasne odnose pre nego same društvene klase. Na taj način pažnja se usmerava na uzroke, tj. na procese i mehanizme koji generišu klasne nejednakosti, a ne samo na posledice, tj. na ekonomski i društveni položaj nižih klasa.¹²⁷ Odnosi koji utiču na nejednaku raspodelu bogatstva, moći i uticaja se u velikoj meri reflektuju kroz javne politike kojima se definiše društveni i ekonomski položaj brojnih članova društva, pa i samih društvenih klasa. Politika dogovaranja minimalne plate ima direktni efekat na ekonomski položaj radničke klase, politika javnog upravljanja ima direktni uticaj na položaj velikog broja pripadnika srednje klase, politika agrarnih subvencija ima efekat na položaj poljoprivrednika, politika javnog obrazovanja na startne pozicije potomaka svih društvenih klasa itd. Vladajuća klasa ima ključnu ulogu u definisanju javnih politika i koristi ih za zaštitu svojih interesa. Ovo se najjasnije vidi kroz činjenicu da u periodu stroge javne štednje nakon izbijanja globalne finansijske krize 2008. godine restriktivne mere nisu jednako pogodile sve – ekonomske nejednakosti su porasle, a bogatstvo najbogatijih 1% se uvećalo.¹²⁸ Ovo znači da je ekonomska politika bila definisana tako da zadovolji interes vladajuće klase, na račun svih ostalih klasa.

Međutim, na ovom mestu valja naglasiti da diskusija o merama socijalne politike i drugih srodnih konceptata (država blagostanja, socijalna država) nije dovoljna da bi se sistematično i održivo pristupilo regulisanju klasnih odnosa i smanjivanju klasnih nejednakosti. Nije dovoljno voditi računa samo o visini prihoda građana i domaćinstava. Mere socijalne politike imaju smisla samo ako su usmerene na povećanje klasne pokretljivosti. Širi obuhvat obrazovanjem, od predškolskog do univerzitetskog, aktivne mere zapošljavanja, osnaživanje dohotka najsiromašnijih porodica i neke druge mere socijalne politike treba da stvaraju aktivno društvo, da pomognu pojedincima da uđu na tržište rada, da se usavršavaju i napreduju u karijeri. U tom smislu, politike su

127 U ovom tekstu koristim 3-klasnu shemu (viša/vladajuća – srednja – niža) koja se može razložiti na hijerarhiju od sedam slojeva/klasa: višu, srednju sitno-preduzetničku, srednju stručnjačku, prelaznu (tehničari i službenici), kvalifikovanu radničku, nekvalifikovanu radničku i sitno-poljoprivredničku. Više o tome u Lazić, Cvejić, 2007: 62.

128 Izveštaj Oxfama iz januara 2020. konstatuje da 2.153 svetska milijardera poseduju više bogatstva nego 4,6 milijardi ljudi koji čine 60% stanovništva (dostupno na: <https://www.oxfam.org/en/press-releases/worlds-billionaires-have-more-wealth-46-billion-people>).

usmerene na to da podrže povećanu uzlaznu pokretljivost pripadnika nižih društvenih slojeva. Zbog toga u analizi veze između klasnih odnosa i demokratije treba obratiti pažnju na indikatore klasne pokretljivosti. Važno je znati da li danas potomci iz nižih društvenih klasa imaju priliku da to prevaziđu tako što će se u svom životnom, tačnije radnom veku probiti u srednju ili vladajuću klasu.

Postojanje mogućnosti da se pojedinci nižeg društvenog porekla tokom odrastanja školju, a potom zaposle i svojim radom probiju u srednji ili čak gornji deo klasne hijerarhije, omogućava smanjenje društvenih nejednakosti. Samim tim, za veći broj članova društva otvara se mogućnost participacije u društvenom životu, odlučivanju, raspodeli društvenog bogatstva. Ako postoji vidljiv način da se u vladajuću klasu probijaju ljudi iz svih drugih klasa, a ne samo srednje i najviše, pojedinci će biti manje motivisani da ulaze u klasni konflikt. Ideja o izuzetnom značaju klasne pokretljivosti za stabilnost demokratije je stara. Asemoglu, Egorov i Sonin (Acemoglu, Egorov, Sonin, 2016: 1) je prepoznavaju kod Tokvila (Tocqueville) i ističu Lipsetovu (Lipset) razradu Tokvilove teze: „U opisu društvenih uslova Angloamerikanaca u 'Demokratiji u Americi', Tokvil je zaključio da institucionalizacija široko rasprostranjene individualne društvene pokretljivosti, uzlazne i silazne, ima političke posledice – stabilizaciju demokratskog poretka.“

Nadalje, želimo da istaknemo još jedan aspekt veze između društvenih klasa i demokratije. Iako u tekstovima koji imaju klasni pristup dominira analiza položaja radničke klase (tzv. klasizam), u kontekstu naše teme treba istaći da je veoma bitno opisati i položaj srednje klase. Ne samo zato što se sastav ove društvene klase stalno menja (poznate su teze o 'fluidnosti' i 'neuhvatljivosti' srednje klase), nego i zato što ona ima poseban značaj za stabilnost demokratije. Sada već zastarela stanovišta su polazila od pretpostavke da je srednja klasa prosvećeni deo društva i da njen obim i stabilna strukturalna pozicija ukazuju na razvijenost demokratskog društva. Savremeni pristupi srednjoj klasi su više diferencirani i ukazuju na to da položaj, stavovi i društvena akcija srednje klase u velikoj meri zavise od načina na koji ona prepoznaće svoj interes i traga za klasnim savezom u kojem taj interes može da zaštititi. Istiće se da su stavovi srednje klase prema političkoj tranziciji (demokratizaciji) veoma varijabilni i da u velikoj meri zavise od šansi za društvenu pokretljivost. Tradicionalno stanovište o demokratizaciji tvrdi da „kada članovi društvene grupe očekuju da pređu u neku drugu društvenu grupu u skorijoj budućnosti, oni bi trebalo da imaju manje razloga da isključuju ove druge društvene grupe iz političkog procesa“ (Acemoglu, Egorov and Sonin, 2016: 30). Međutim, proučavajući proteste u okviru Arapskog proleća, Leventoglu (Leventoglu, 2014) je obratio pažnju na više nijansi u vezi s klasnom akcijom. On je zaključio da su ovi protesti bili u suštini srednjeklasni, a da je akcija srednje klase počivala na kalkulaciji njenih članova između kratkoročnih dobiti u slučaju da podržavaju autokratski režim i dugoročne dobiti u slučaju da podrže demokratizaciju. Dakle, šansa za povećanu pokretljivost ka boljem društvenom

položaju, zasnovana na specifičnom kulturnom kapitalu (sposobnosti da se sagleda ovakva perspektiva u dugom vremenskom roku) ključna je za pokretanje društvene akcije srednje klase u pravcu izgradnje i/ili stabilizacije demokratije. U prilog ovoj tezi idu i nalazi istraživanja građanskog protesta „1 od 5 miliona“, koje je početkom 2019. godine u Beogradu realizovao SeConS. Učesnike ovog protesta su skoro u potpunosti činili visokoobrazovani pripadnici urbane srednje klase, s povoljnom pozicijom na tržištu rada. Njihov protest nije bio ekonomskog karaktera, nego se ticao demokratskih vrednosti. Učesnici protesta su gledali u budućnost i iznosili zahteve u pravcu jačanja demokratije i institucija, što bi trebalo da na duži rok stabilizuje uslove za njihov povoljan društveni položaj. Do zaključka o diferenciranom struktornom položaju i s tim povezanim stepenom podrške demokratiji, u ovom slučaju pravnoj državi, došli smo i kada smo svojevremeno izučavali podršku vladavini prava u Srbiji (Vuković and Cvejić, 2014). Empirijsko istraživanje je pokazalo da podrška vladavini prava nije bila široko prihvaćena i zavisila je od struktornog, društveno-ekonomskog položaja ispitanika, ali je u teškoj ekonomskoj situaciji zavisila i od stepena ostvarenosti interesa. Za ovakav nalaz je bilo ključno što smo prepoznali diferencijaciju unutar srednje klase – oni njeni pripadnici koji su bili u stanju da unaprede svoj društveno-ekonomski položaj tokom postsocijalističke transformacije davali su više podrške vladavini prava, dok su oni čiji se društveno-ekonomski položaj nije popravio daleko više potcenjivali vladavinu prava.

Iz prethodno navedenih razloga u nastavku rada ćemo predstaviti razlike između društvenih klasa u Srbiji u tri aspekta relevantna u periodu postsocijalističke demokratske tranzicije u Srbiji. Jedan aspekt su promene u trendu klasne pokretljivosti u Srbiji, drugi su promene u demokratskoj vrednosnoj orientaciji, a treći aspekt predstavljaju promene u akcionom potencijalu građana i društvenih klasa.¹²⁹

Promene u klasnoj strukturi Srbije

Put izgradnje demokratskih institucija u Srbiji je tegoban. Transformacija iz socijalističkog u kapitalističko društvo je usporena i obeležena brojnim preprekama. Ranije smo već istakli (Cvejić, 2016) da je srpsko društvo ušlo u proces odlaganja (re)konstituisanja kapitalizma. Ovaj društveni poredak je okarakterisan kao politički kapitalizam

129 Treba naglasiti da u Srbiji od početka postsocijalističke transformacije (1990) klasna analiza nije široko primenjivana, što se poklopilo sa istim trendom u svetskim društvenim istraživanjima. Ipak, postoji jedan krug istraživača okupljenih u Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu koji više od tri decenije neguju tradiciju klasne analize i sprovode empirijska, prvenstveno anketna, istraživanja koja daju dobru naučnu građu za izučavanje stratifikacijskih promena. Zahvaljujući tome u priliči smo da predstavimo promene u klasnoj pokretljivosti u periodu postsocijalističke demokratske tranzicije.

(Antonić, 1993; Arandarenko, 1995), tek nakon decenije blokirane postsocijalističke transformacije (Lazić i Cvejić, 2007). Kao i u većini drugih postsocijalističkih zemalja u Srbiji je ovakav obrazac društvenih promena obeležen intenzivnim zarobljavanjem državnih institucija i javnih resursa od strane političkih i ekonomskih elita (Lazić, 2000). Ove elite imaju tendenciju zatvaranja u ekskluzivne mreže i tendenciju samo-reprodukциje. Pripadnici ovih elita su međusobno povezani ili preko ličnih veza ili kroz političke i privredne klubove, a njihovi potomci po pravilu dospevaju u isti krug vrlo brzo nakon završetka školovanja. Neformalni odnosi koji jačaju u ovakvim mrežama transformišu se u formalne institucije kroz uticaj na političke odluke i formiranje zakonodavnog (normativnog) okvira (Helmke, Levitsky, 2004) i otežavaju političku konkurenčiju i parlamentarnu demokratiju koje su izuzetno važne za demokratsku političku kulturu i društvenu koheziju (Burawoy, Verdery, 1999). Zbog ovih razloga reprodukcija elite, kroz značajnu ulaznu pokretljivost iz nižih društvenih slojeva, predstavlja preduslov za rast solidarnosti i kohezije u društvu. Međutim, budući da je očekivano da se klasna pokretljivost odvija postepeno kroz klasnu hijerarhiju (ulazna pokretljivost u prvi sledeći viši sloj – na primer iz srednje u vladajuću klasu – jeste verovatnija nego međugeneracijsko preskakanje više slojeva – na primer iz sloja nekvalifikovanih radnika u vladajuću klasu) veoma je važna i pokretljivost između ostalih slojeva na klasnoj lestvici.

Brojni indikatori pokazuju da je privreda u Srbiji bila u fazi oporavka i stabilizacije od 2015. do 2019. godine. Stoga je kraj druge decenije 21. veka dobar momenat za proveru efekta velikih sistemskih promena na klasnu strukturu i klasnu pokretljivost i za uvid u to da li su konsolidacija kapitalizma i ekonomski oporavak doneli ne samo povećanu marginalnu pokretljivost (generalno uvećane šanse zbog povećane privredne dinamike) nego i veću realnu pokretljivost (šansu za klasni uspon koja se potomku neke klase otvara u odnosu na potomke iz drugih klasa), koja je važan indikator smanjenja društvenih nejednakosti o kojima smo govorili na početku teksta.

Analiza promene strukture privrede i zaposlenosti po sektorima i privrednim granama pokazala je i da se klasna struktura u Srbiji menja. „Neki elementi transformacije (su) postupeniji i dužeg trajanja, kao na primer opadanje broja sitnih poljoprivrednika i porast broja zaposlenih u uslužnim delatnostima, a neki su novijeg datuma i intenzivniji, kao značajan porast broja sitnih preduzetnika i samozaposlenih, porast zaposlenosti u prerađivačkoj industriji, IT sektoru i stručnim, naučnim i inovacionim delatnostima“ (Cvejić, 2019: 30).

Tabela 1. Stope promene registrovane zaposlenosti po odabranim industrijskim granama,
2017. i 2018. godine

INDIKATOR	2017	2018
Poljoprivredna proizvodnja, lov i uslužne delatnosti	-1,1	-1,7
Prerađivačka industrija	6,0*	6,5**
Građevinarstvo	1,2	7,9
Usluge smeštaja i ishrane	5,7	9,4
Informisanje i komunikacije (najviše IT sektor)	7,5	7,2
Poslovanje nekretninama	3,2	7,8
Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti	5,2	5,8
Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	7,3	14,7
Obrazovanje	1,1	0,6
Zdravstvena i socijalna zaštita	0,1	0,6

*najveći rast je bio u proizvodnji motornih vozila i prikolica (16,9%), proizvodnji kože i predmeta od kože (13,6%), proizvodnji električne opreme i nameštaja (po 11,5%) i proizvodnji proizvoda od gume i plastike (10,3%).

**najveći rast je bio u proizvodnji motornih vozila i prikolica (29,9%), proizvodnji električne opreme (15,5%), proizvodnji duvanskih proizvoda (13,4%) i proizvodnji osnovnih metala (10,7%).

Izvor: Cvejić (2019: 32).

Osim toga, opao je broj zaposlenih u javnom sektoru, a porastao u privatnom, ali u oba sektora raste zaposlenost van radnog odnosa. Ove tendencije ukazuju da se tržište rada, a sa njim i klasno-slojna struktura transformišu pod uticajem lokalnih i globalnih faktora. Evidentno je da dolazi do ukrupnjavanja poseda u poljoprivredi, „što dovodi do smanjenja broja sitnih poljoprivrednika, a taj gubitak radne snage je kompenzovan modernizacijom poljoprivredne proizvodnje (vezanom i za ukrupnjivanje poseda) i većom produktivnošću“ (Cvejić, 2019: 33). Promene su zahvatile i srednju klasu tako što se smanjuje broj zaposlenih u javnom sektoru, gde su poslovi stabilni i igraju specifičnu ulogu u reprodukciji sistema, dok s druge strane raste broj stručnjaka zaposlenih u privatnom sektoru, a najviše u informacionim tehnologijama, uslugama, prerađivačkoj industriji. Položaj pripadnika srednje klase postaje nestabilniji, oni češće rade u nesigurnijim uslovima, na osnovu kratkotrajnih ugovora. „Paralelno s tim

raste broj samozaposlenih (koji su često angažovani upravo preko takvih ugovora), što znači da sitno-preduzetnička komponenta srednje klase raste. I broj manuelnih radnika u prerađivačkoj industriji je donekle porastao, što znači da su se otvorile nove pozicije za pripadnike društvenih slojeva čiji broj se smanjuje" (Cvejić, 2019: 34).

Tabela 2. Promene u strukturi registrovane zaposlenosti, 2017. i 2018.

INDIKATOR	2017	2018
Broj zaposlenih u radnom odnosu	1.908.866	1.979.821
Kod pravnih lica	1.569.203	1.619.350
Stopa rasta	2,2	3,2
Preduzetnici, lica zaposlena kod njih i ona koja samostalno obavljaju delatnost	339.663	360.471
Stopa rasta	5,9	6,1
Broj zaposlenih van radnog odnosa	68.491	72.725
Kod pravnih lica	65.698	68.891
Stopa rasta	5,7	4,9
Preduzetnici, lica zaposlena kod njih i ona koja samostalno obavljaju delatnost	2.794	3.834
Stopa rasta	15,3	37,2

Izvor: Cvejić (2019: 32).

Pogledajmo u nastavku kako su se ove promene u klasnom sastavu odrazile na otvaranje klasne strukture i poboljšavanje šanse članova društva da se uspnu u društvenoj hijerarhiji.

Promene u klasnoj pokretljivosti

U ovom poglavlju će biti prikazani podaci o klasnoj pokretljivosti kao indikatoru otvorenosti društvene strukture. Imamo priliku da uporedimo klasnu pokretljivost u tri vremenske tačke: 2003, 2012. i 2018. godine.¹³⁰ U sva tri istraživanja je korišćena sedmočlana skala klasno-slojnog položaja dobijena operacionalizacijom tri oblika kapitala: ekonomskog, kulturnog i organizacionog (Lazić, Cvejić, 2007: 62).¹³¹ Na ovaj način razlikujemo sledećih sedam društvenih slojeva.

Tabela 3. Društveni slojevi i stepen raspolaganja ekonomskim (E), kulturnim (K) i organizacionim (O) kapitalom

Društveni sloj	Veličina raspoloživog kapitala
Krupni i srednji preduzetnici, viši i srednji direktori, političari	Velik E i/ili O
Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	Srednji E i/ili O
Stručnjaci i samozaposleni sa univerzitskim obrazovanjem	Mali E i/ili O i velik K
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjom školom	Bez ili mali E i O, srednji K
Kvalifikovani manuelni radnici	Bez E ili O, mali K
Nekvalifikovani manuelni radnici	Bez E, O i K
Sitni farmeri	Zanemarljiv E, bez O i K

Pre nego što predstavimo podatke o klasnoj pokretljivosti istaći ćemo da je ekonomska nejednakost između klase porasla u posmatranom periodu.¹³² Grafikon 1 pokazuje da je materijalni položaj svih slojeva opao 2012. godine kada su efekti globalne finansijske

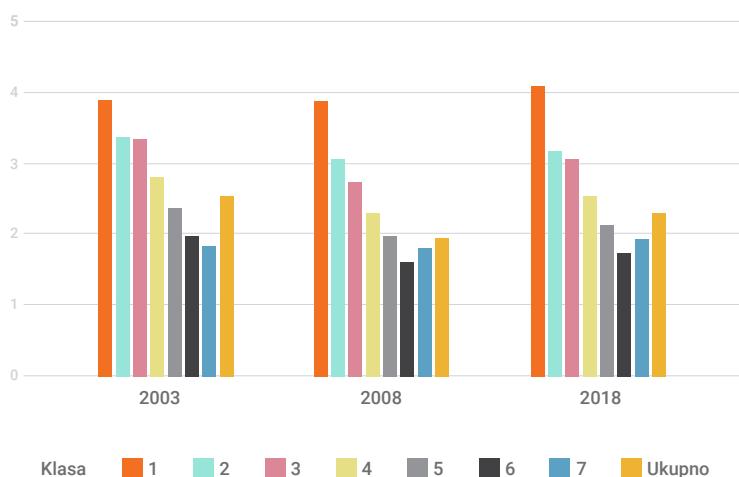
¹³⁰ Tada su realizovana tri anketna istraživanja na velikim uzorcima: u 2003. godini istraživanje je realizovano u okviru projekta *South East European Social Survey Project* na uzorku od 2.997 ispitanika (projekat je podržala Vlada Kraljevine Norveške.), a istraživanja u 2012. i 2018. godini realizovana su u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri*, na uzorcima od 2.500 ispitanika i 2.211 ispitanika, tim redom (projekat je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije).

¹³¹ Ekonomski kapital uključuje imovinu i prihode, kulturni kapital podrazumeva formalno obrazovanje, znanja i veštine, a organizacioni kapital označava poziciju grupe unutar procesa donošenja odluka, kako u političkim tako i u ekonomskim hijerarhijskim strukturama.

¹³² Ovde prikazujemo srednje vrednosti na indeksu materijalnog položaja koji je iskazan skalom 1–5 (1 znači nizak materijalni položaj, a 5 visok). Indeks je sačinjen od 42 stavke koje mere: imovinu, prihode i potrošnju.

krize bili najjači i da se potom za većinu slojeva popravio do 2018. godine. Ipak, može se videti da je stepen oporavka bio veći za višu i srednju klasu (slojevi 1, 2 i 3) nego za ostale, što znači da su se klasne nejednakosti uvećale.

Grafikon 1. Prosečan rezultat društvenih klasa/slojeva na indeksu materijalnog položaja

Izvor: Manić, Mirkov, 2019: 67.

Otvorena društvena struktura je neophodan preduslov za napredovanje prema zaslugama, a ne prema nasleđenom statusu, što ima direktni uticaj na stabilizaciju demokratije u društvu. Podsetićemo još jednom da nijedno društvo nije absolutno otvoreno i da je očekivano i realno da se nešto od finansijskog, kulturnog, socijalnog i simboličkog kapitala roditelja prenosi na decu, tako da ona kroz razvoj i socijalizaciju nejednakom brzinom i uspehom grade sopstvenu društvenu poziciju. S druge strane, u interesu je skoro svih članova društva da kanali za društveni uspon budu otvoreni za pripadnike nižih društvenih slojeva, jer se na taj način bolje grade i koriste ljudski resursi i stvara osećaj pravednosti, suštinski sastojak poverenja i društvene kohezije. Da bi se taj opšti društveni interes zaštitio, potrebno je da javne institucije, normativno shvaćene kao proizvod društvenog konsenzusa i racionalnosti, upravljaju uslovi ma društvene reprodukcije tako da sprečavaju barijere klasnoj pokretljivosti. Tipični primeri institucija koje deluju u tom pravcu su: dostupno, jeftino i kvalitetno javno obrazovanje, borba protiv korupcije i političkog klijentelizma, građanska participacija itd. Na taj način će realna mera otvorenosti klasne strukture biti onaj stepen klasne pokretljivosti koji se ostvari kroz sučeljavanje ta dva suprotstavljenih mehanizma: samootpravljanja klasnog položaja vladajuće klase i efikasnih, pravednih i transparentnih institucija.

tnih institucija. Mogućnost da se trend u klasnoj pokretljivosti (otvaranju/zatvaranju klasne strukture) prati kroz vreme pruža dodatnu priliku da se objektivno oceni koliko demokratskog kapaciteta nosi jedno društvo.

U Tabeli 4 je prikazana ulazna slojna pokretljivost za svaki od sedam slojeva u svakoj od tri godine istraživanja (koliko % sadašnjih pripadnika nekog sloja je stiglo od roditelja iz svakog od sedam analiziranih slojeva). Cilj je da vidimo da li je s vremenom dolazilo do varijacije u obrascima ulazne klasne pokretljivosti.

Tabela 4. Međugeneracijska ulazna slojna pokretljivost, u %

		Sloj ispitanika*						
		1	2	3	4	5	6	7
N	2003	64	68	204	363	288	73	147
	2012	40	77	133	205	193	51	143
	2018	66	64	181	111	175	77	104
1	2003	19	3	10	4	1	1	0
	2012	25	4	10	6	3	0	3
	2018	20	8	8	3	1	1	1
2	2003	3	9	3	3	1	0	0
	2012	0	8	4	1	1	0	0
	2018	6	14	9	2	4	3	1
3	2003	17	15	18	7	2	1	0
	2012	33	9	30	7	5	4	1
	2018	21	11	34	8	9	9	1
4	2003	22	21	21	18	9	3	3
	2012	15	22	25	20	14	8	7
	2018	9	17	22	28	15	10	7
5	2003	16	22	16	32	32	19	5
	2012	18	22	22	36	40	28	15
	2018	30	34	17	29	35	17	10
6	2003	14	17	15	20	31	47	9
	2012	2	13	3	14	15	29	18
	2018	6	10	6	20	18	44	17
7	2003	9	13	17	16	24	29	83
	2012	7	22	6	16	22	31	56
	2018	8	6	4	10	18	16	63

Izvor: Cvejić (2019: 36)

*

- 1 – vladajuća klasa
- 2 – sitni preduzetnici
- 3 – stručnjaci
- 4 – nemanuelni radnici (službenici i tehničari)
- 5 – VKV radnici
- 6 – NKV radnici
- 7 – sitni poljoprivrednici

U Tabeli 4 je pokazano da je ulazna pokretljivost iz elite u elitu (samoreprodukcija) porasla u 2012. godini da bi se 2018. ponovo vratila na vrednost sličnu onoj iz 2003. godine. Budući da su ranija istraživanja ukazala na porast homogenizacije ekonomskog dela vladajuće klase (Lazić, 2014), može se prepostaviti da je promena sastava političkog dela ove klase nakon izbora 2012. i 2014. doprinela ponovnom delimič-

nom opadanju stope samoreprodukcijske. Ovaj trend se delimično može objasniti i pristrasnošću poduzorka ekonomskog elite u kojem dominiraju srednje i niže direktorske pozicije koje su dostupnije potomcima nižih društvenih slojeva. Neočekivan je pad ulazne pokretljivosti iz sloja stručnjaka u vladajuću klasu. S obzirom na to da potomci stručnjaka nisu značajnije punili ni sloj sitnih preduzetnika, a porast njihove ulazne pokretljivosti u oba radnička sloja, iako vidljiv, jeste mali po obimu, može se pretpostaviti da je statistički značajan broj potomaka ove klase odabrao da emigriра i da ovde imamo direktni efekat tzv. odliva mozgova. Nažalost, ovaj kontekstualni zaključak nije moguće empirijski proveriti na osnovu podataka iz našeg istraživanja.

Smanjenje ulazne pokretljivosti iz sloja stručnjaka u vladajuću klasu je kompenzovan značajnim povećanjem ulazne pokretljivosti iz sloja kvalifikovanih radnika. Ovo označava izmenu u reputacijskom obrascu vladajuće klase i verovatno je vezano za promene u strukturi društvenih mreža kroz koje se ova reputacija obavlja i prethodno pomenuto pristrasnost poduzorka ekonomskog elite. Zbog toga je važno istaći da ovaj trend nije povezan sa stranačkom pripadnošću ili političkom orijentacijom ove grupe ljudi: oko polovine njih nisu članovi nijedne stranke i ne misle da ijedna stranka najbolje reprezentuje njihove interese, a samo 1/4 misli da to čini neka od stranaka vladajuće koalicije i to su po pravilu pripadnici političke elite. Samo 1/3 nema univerzitetsko obrazovanje, nego srednje (i ti su preduzetnici), a 2/3 je završilo državne univerzitete. Polovina radi u javnom sektoru (političari i direktori javnih preduzeća), a ostali u privatnom i mešovitom. Upadljiva je koncentracija u Vojvodini, jer polovina potomaka kvalifikovanih radnika koji sada čine elitu je iz ovog regiona.

Povećanje ulazne pokretljivosti u sloj sitnih preduzetnika i samozaposlenih je očekivano iz istog sloja i iz nekoliko drugih slojeva u 2018. godini s obzirom na već uočeno povećanje obima ovog sloja. Međutim, osim samoreprodukcijske porasta je samo upliv iz sloja kvalifikovanih radnika. Ovo se može objasniti pojačanim preduzetničkim sklonostima potomaka ovog sloja u uslovima porasta broja samostalnih preduzetnika i zaposlenosti van radnog odnosa. Izostanak očekivanog povećanja ulaznosti iz sloja stručnjaka još jednom potvrđuje kontekstualni zaključak o uticaju odliva mozgova na promene u obrascima klasne pokretljivosti u Srbiji.

Dominantan tok u reprodukciji sloja stručnjaka je samoreprodukcijska, koja je još pojačana u 2018. godini u odnosu na 2012. i 2003. Druga upadljiva promena je pomenuti povećan ulazak iz stručničkog u radničke slojeve. Ovo i jesu većinom ljudi koji nemaju završen fakultet (više od 90% njih), 2/3 rade u privatnom sektoru i 2/3 u uslužnim granama. Ravnometerno su starosno, polno i teritorijalno raspoređeni. Ovo je svojevrsna razmena između gornjeg i donjeg dela lestvice, gde sposobniji potomci sloja kvalifikovanih radnika češće dospevaju u klase 1 i 2, dok manje sposobni potomci klase 3 češće nego ranije dospevaju u klase 5 i 6. S obzirom na to da je ulazna međugeneracijska pokretljivost iz svih nižih slojeva u sloj stručnjaka stagnirala ili opala, a porasla

je jedino iz istog sloja i sloja sitnih preduzetnika, moglo bi se reći da tržište rada kao jedan od činilaca klasnog pozicioniranja još uvek nije u stanju da u Srbiji apsorbuje sve stručnjake koje obrazovni sistem proizvede.

Što se tiče prelaznog sloja (službenici, tehničari), vredna pažnje je varijacija u stopi samoreprodukcijske stope – ona je značajno porasla u 2018. godini, kao što smo i očekivali na osnovu analize podataka o zaposlenosti.

Za potomke sloja kvalifikovanih radnika smo već istakli da 2018. u znatno većoj meri popunjavaju višu klasu i sitnopreduzetničke pozicije nego u 2012. i 2003. Zanimljivo je da ovo, mimo naših očekivanja, kao efekat ima njihovu smanjenu samoreprodukcijsku stopu, a da neka mesta u ovom sloju intenzivnije nego ranije popunjavaju potomci oba sloja srednje klase.

Potomci kvalifikovanih radnika manje ulaze i u sloj nekvalifikovanih radnika nego ranijih godina. Čak je i ulazak iz sve malobrojnijeg sloja sitnih poljoprivrednika znatno manji nego ranijih godina, tako da nešto veći ulazak potomaka sloja stručnjaka ne predstavlja kompenzaciju. Zbog toga je dominantan obrazac reprodukcije ovog sloja znatno povećana samoreprodukcijska stopa, što smo i očekivali.

Konačno, kod sloja poljoprivrednika se, kao što smo pretpostavili, ne dešava skoro ništa osim samoreprodukcijske stope. Ona nije potpuna, ali je najjača od svih slojeva koji su analizirani. Dvadeset i sedam posto pripadnika ovog sloja još uvek čine potomci kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika.

Da bismo odmerili realni stepen samoreprodukcijske stope u međugeneracijskoj klasno-slojnoj pokretljivosti pokazaćemo doprinos svakog sloja ukupnom procentu samoobnavljanja (Tabela 5).

Tabela 5. Međugeneracijske stope klasne samoreprodukcijske stope, u %

Godina istraživanja	Sloj ispitanika*							Total
	1	2	3	4	5	6	7	
2003	1	1	3	5	8	3	10	31
2012	1	1	5	5	9	2	10	33
2018	2	1	8	4	8	4	8	35

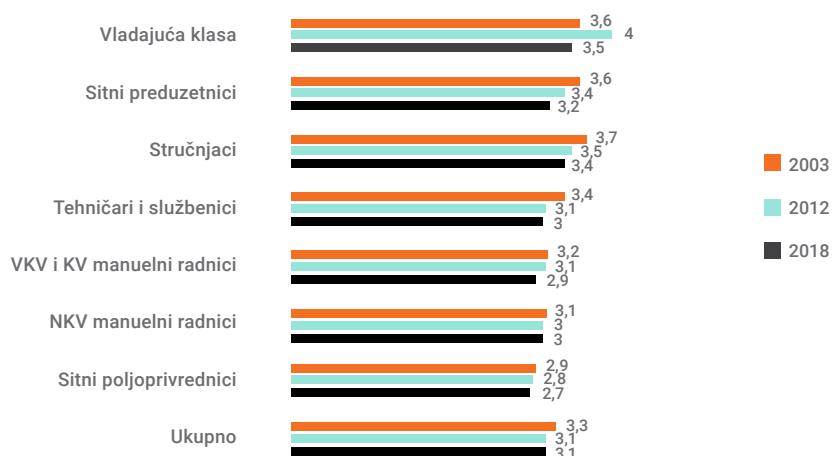
Izvor: Cvejić (2019: 38)

Podaci iz Tabele 5 pokazuju da je ukupan udeo međugeneracijski samoobnovljenih klasnih pozicija (onih gde potomci ostaju u klasi roditelja) u 2018. godini 35%, dok je 2012. godine bio 33% i 2003. godine 31%. Doprinos sloja stručnjaka ukupnoj rigidnosti klasne strukture je znatno porastao, ali je to slučaj i sa slojem nekvalifikovanih radnika. Doprinos ostalih slojeva ne pokazuje značajnu varijaciju, a u slučaju prelaznog sloja i poljoprivrednika se to dešava pre svega zbog toga što je njihov ukupan broj znatno opao.

Promene u demokratskoj vrednosnoj orijentaciji

U ovom poglavlju ćemo predstaviti podršku vrednostima demokratije koju su pripadnici sedam društvenih slojeva pokazali u već pomenutim anketnim istraživanjima 2003, 2012. i 2018. godine. Za odabrana tri iskaza ćemo za svaki sloj prikazati prosečne rezultate na skali od 1 do 5, gde veća vrednost znači veću podršku vrednosti demokratije.¹³³

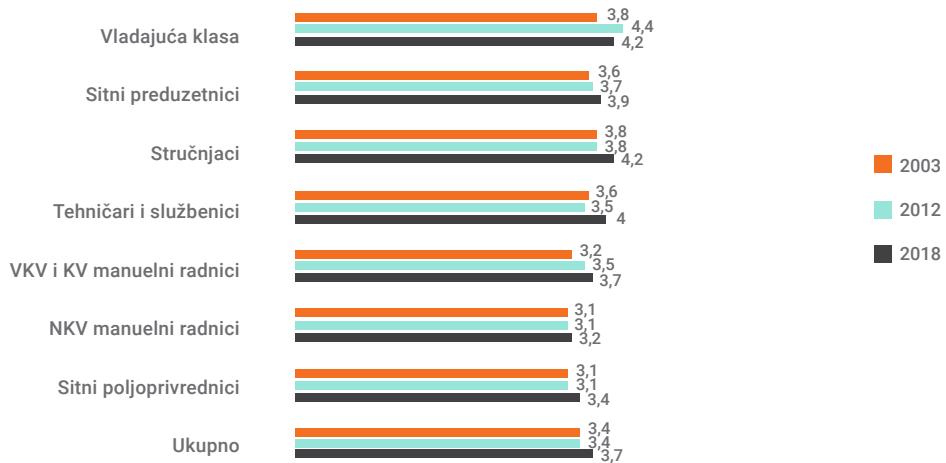
Grafikon 2. Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva

¹³³ Testirali smo četiri iskaza koja mere vrednosnu orijentaciju i koja su ponovljena u sve tri ankete, ali je faktorska analiza redukovala spektar na tri koja će biti prikazana ovde: „Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva“, „Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti“ i „Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast“.

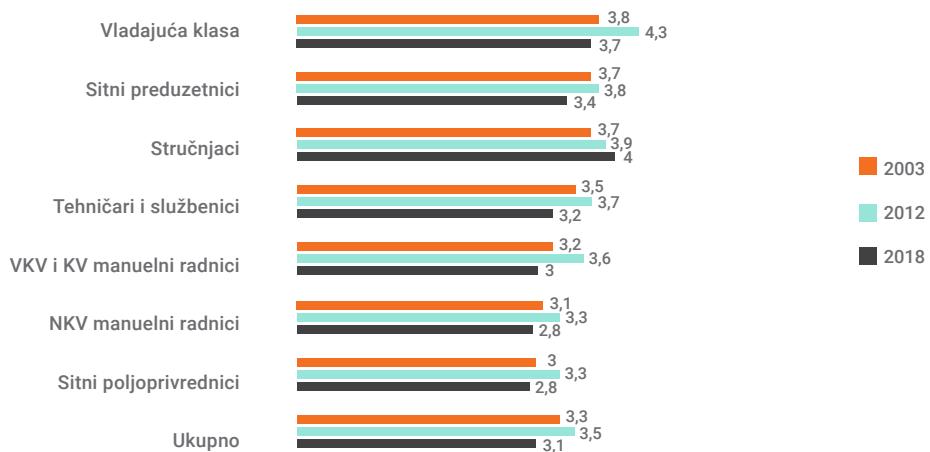
Prvi važan nalaz iz podataka izloženih u grafikonu 2 je da snaga demokratske orientacije, merena ovim iskazom, postepeno opada s vremenom. Generalno, nakon snažnog demokratskog uzleta neposredno posle rušenja Miloševićevog režima, sve društvene klase gube veru u jednu od bazičnih vrednosti demokratije – slobodu govoru. Drugi važan nalaz je da viši društveni slojevi (vladajuća klasa i dva sloja srednje klase) pokazuju nešto veću demokratsku orientaciju nego ostale društvene klase.

Grafikon 3. Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti

Kod podrške nezavisnom sudstvu trend je drugačiji nego kod slobode govora. S vremenom svi društveni slojevi osim vladajuće klase nešto više podržavaju nezavisno sudstvo. I ovde, kao i u prethodnom slučaju, može se reći da viši društveni slojevi snažnije podržavaju demokratsku vrednost. Međutim, ovde se sitni preduzetnici približavaju sloju službenika i tehničara.

Grafikon 4. Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast

U slučaju poštovanja slobode medija trend je generalno opadajući, kao u slučaju podrške slobodi govora. Kod svih slojeva je došlo do porasta demokratske orientacije 2012, a potom do pada. Ovo važi za sve slojeve osim stručnjačkog. I kod ovog iskaza sitni preduzetnici s vremenom zauzimaju stav bliži službenicima i tehničarima nego stručnjacima.

Promene u akcionom potencijalu

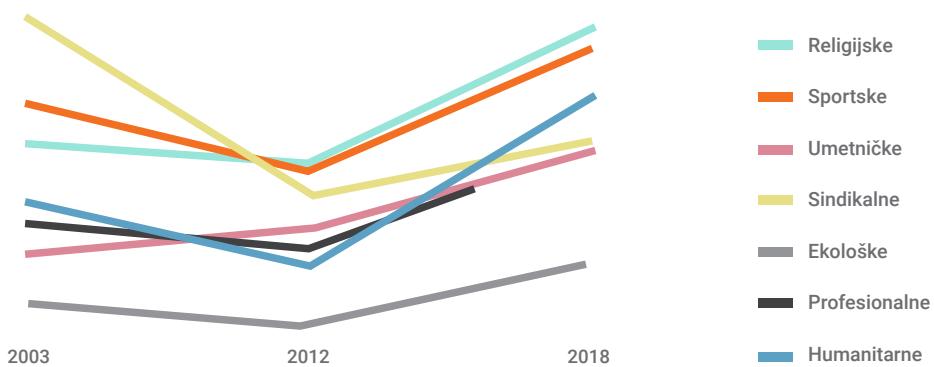
Polazeći od konstatovane velike mere nejednakosti u klasnoj pokretljivosti u Srbiji i od teze da prepreke pravičnom prelasku s nižih na više strukturne pozicije stvaraju predispozicije za konflikt baziran na klasnim suprotstavljenostima, konstatovali smo da su mali izgledi da bi takav konflikt bio motivisan demokratskim vrednostima i ciljevima. Potencijalno bi u pravcu zaštite demokratskih vrednosti i izgradnje demokratskih institucija mogla da ide neka akcija srednje klase, kao što smo već prikazali na primeru protesta „1 od 5 miliona“. Šansa za širenje obuhvata ovakve društvene akcije postojala bi ako bi joj se integralno ili nezavisno priključili oni pripadnici drugih društvenih slojeva koji dele iste demokratske vrednosti. Ali za tako

nešto je potrebno da postoji i aktioni potencijal, spremnost da se stupi u akciju koja vodi ka definisanim i usvojenim demokratskim ciljevima.

Držeći se metodoloških kriterijuma empirijske zasnovanosti i vremenske uporedivosti nalaza, ovde možemo da izdvojimo samo jednu dimenziju aktionog potencijala za koju imamo empirijsku evidenciju u tri anketna istraživanja koja koristimo u ovoj analizi: reč je o članstvu građana u različitim organizacijama građanskog društva. Tendenciju učlanjivanja u ove organizacije generalno uzimamo kao indikator spremnosti za aktivizam, a članstvo u nekima od njih pojedinačno kao indikator mogućeg oblikovanja specifične klasne akcije (sindikati, profesionalne i ekološke organizacije).

U tekstu će nadalje biti prikazan najpre opšti trend učlanjivanja građana u različite organizacije u tri analizirane godine (2003, 2012. i 2018), a potom tendencije aktivizma najbrojnija četiri od sedam analiziranih slojeva (stručnjaci, nemanuelni radnici, kvalifikovani manuelni radnici i nekvalifikovani manuelni radnici) u opštem smislu i posebno kroz članstvo u sindikatima. Za početak napominjemo da je 2003. godine 31% ispitanika bilo učlanjeno, aktivno ili pasivno, u neku od sedam tipova građanskih organizacija koje smo pratili kroz naša anketna istraživanja: religijske, sportske, umetničke, sindikalne, ekološke, profesionalne i humanitarne. U 2012. godini taj broj je pao na 22%, da bi do 2018. godine ponovo porastao na 34%.

Grafikon 5. Članstvo građana u građanskim organizacijama, % ukupnog punoletnog stanovništva

Grafikon 5 na specifčnim tipovima građanskih organizacija pokazuje već konstatovani trend oporavka opšteg aktivizma nakon pada 2012. godine. Ipak, ovde ima i nekoliko specifičnih nalaza. Najpre, dok su 2003. godine sindikati bili jedini organizacioni oblik koji je privukao više od 10% građana, 2018. godine oni gube taj potencijal, a kao

najatraktivnije se javljaju religijske i sportske organizacije/udruženja. I dok se sindikalno organizovanje suočava s najznačajnijim opadanjem (na ovo ukazuje i Stojiljković, 2020: 2), humanitarno organizovanje doživljava najveći uspon. Dakle, iako građanski aktivizam kroz organizacije građanskog društva doživljava renesansu, njegova struktura se menja u pravcu koji ne stvara dobar okvir za borbu za demokratske vrednosti i institucije jer sindikati, profesionalne i ekološke organizacije slabo privlače građane. Ovo ujedno objašnjava zašto se društveni pokreti i ulični protesti u Srbiji (još uvek)javljaju kao najčešći i najuspešniji oblik borbe za demokratiju van institucionalizovane političke sfere.

U nastavku pokazujemo tendencije aktiviranja najbrojnija četiri od sedam analiziranih slojeva (stručnjaci, nemanuelni radnici, kvalifikovani manuelni radnici i nekvalifikovani manuelni radnici) u opštem smislu i posebno kroz članstvo u sindikatima. Ovo su društveni slojevi u kojima bi moglo da se nađe dovoljno građana koji bi, bez obzira na međusobno različite klasne interese, mogli da se ujedine oko zajedničkih demokratskih ciljeva i bore za pravednije i uređenije društvo. Da vidimo da li pokazuju i dovoljno akcionog potencijala predstavljenog kroz članstvo u organizacijama građanskog društva.

Grafikon 6. Članstvo u sindikatima i u bilo kojoj od sedam tipova organizacija građanskog društva, u %

Podaci iz Grafikona 6 vode ka nekoliko važnih zaključaka. Najpre, aktivizam sloja stručnjaka je veći, u nekim slučajevima skoro duplo, nego aktivizam ostalih prikazanih slojeva i to i u pogledu opšteg i u pogledu specifičnog sindikalnog udruživanja. Drugo, najbliži po stepenu aktivizma im je sloj nemanuelnih radnika (službenika i tehničara),

pa podsećamo da se ista bliskost u komparativnom okviru ova četiri sloja pokazala i na planu podrške demokratskim vrednostima. Treće, kod manuelnih radničkih slojeva se pokazuje divergentni trend: aktivizam VKV radnika s vremenom opada, posebno na planu sindikalnog udruživanja, dok aktivizam NKV radnika raste, više na opštem, nego na sindikalnom planu.

Zaključak

Da li su konsolidacija kapitalizma i ekonomski oporavak u Srbiji doneli ne samo povećanu marginalnu klasnu pokretljivost (generalno uvećane šanse zbog povećane prirodne dinamike) nego i veću realnu pokretljivost, koja je važan indikator smanjenja društvenih nejednakosti o kojima smo govorili na početku teksta? Podaci iz tri anketna istraživanja koji pokrivaju period od 2003. do 2018. godine pokazuju da je došlo do značajne marginalne uzlazne pokretljivosti, tj. do generalnog povećanja broja radnih mesta, u okviru kojeg je posebno povećan broj radnih mesta za stručnjake, preduzetnike i kvalifikovane radnike. Ali sve ovo nije donelo smanjenje nejednakosti, nego, naprotiv, povećanje u odnosu na prethodne godine, jer se ova nova radna mesta nisu otvarala s jednakom (ili bar proporcionalnom) šansom pred pripadnicima različitih društvenih slojeva. Ukupna međugeneracijska klasno-slojna samoreprodukcijska je povećana, s obzirom na to da više od 1/3 članova društva ostaju na istim pozicijama kao njihovi roditelji, a tome posebno doprinose srednja klasa, kvalifikovani radnici (svojim brojem) i poljoprivrednici (intenzitetom samoreprodukcijske). U društvenoj strukturi još uvek postoji prohodnost između donjeg i gornjeg dela lestvice, kako postepena (u više generacija) kroz društvenu ulogu nemanuelnog radničkog i stručnjačkog sloja, tako i direktna, kroz povećanu ulaznost potomaka kvalifikovanih radnika u vladajuću klasu i sloj preduzetnika, ali i kroz pad jednog broja potomaka stručnjaka u radnička zanimanja.

Mnogi slojevi su u značajnoj transformaciji. To smo već naznačili za vladajuću klasu. Potomci stručnjaka se u poslednjem istraživanju (2018) raslojavaju na tri grupe: najpre su tu oni potomci ovog sloja koji i dalje rade za poslodavce u javnom i privatnom sektoru i koji dominantno daju ton visokoj samoreprodukcijskoj u uslovima smanjenja javnog sektora, potom su tu oni koji izlaze iz sistema i stečeni kulturni kapital angažuju van Srbije i na kraju manji broj onih koji nisu stekli visoko obrazovanje i koji su iskusili silaznu međugeneracijsku klasnu pokretljivost ka radničkim zanimanjima, što je trend koji je u ranijim istraživanjima bio gotovo nezamisлив. Pravac transformacije je negativan za slojeve nekvalifikovanih radnika i poljoprivrednika. Njihov broj se postepeno smanjuje već godinama, a barijere za uspon njihovih potomaka u više slojeve su s vremenom sve veće dok su za potomke poljoprivrednika skoro nesavladive.

Srazmera šansi potomaka klasa iz gornjeg dela lestvice i onih iz donjeg dela lestvice da se nađu u srednjoj ili vladajućoj klasi je povećana u korist ovih prvih u odnosu na raniji period, što dovodi do daljeg rasta klasnih nejednakosti i transformaciju društva Srbije čini nepravednom.

Ovakav trend promena u klasno-slojnoj reprodukciji s jasnim porastom značaja privatnog sektora je dokaz stabilizacije kapitalizma u Srbiji. O njegovom karakteru pak, osim konstantovanog porasta nejednakosti i nepravednosti, govore i podaci koji su van fokusa ovog teksta, a to je povećan odliv mozgova, porast broja prekarnih poslova i opšte nesigurnosti za pripadnike većine društvenih slojeva.

Stanje u pogledu klasne pokretljivosti ima refleksiju i na podršku vrednostima demokratije. I u ovom slučaju možemo da vidimo klasne razlike. Društvo je prilično zatvoreno i klasna samoreprodukcijska je visoka. Na drugoj strani, od ulaska u demokratsku tranziciju na dva od tri odabранa iskaza opada podrška vrednostima demokratije. Ali baš kao što trend u klasnoj pokretljivosti otkriva privilegovan položaj potomaka vladajuće klase, stručnjaka i (sve manje) sitnih preduzetnika, tako se i na planu demokratskih vrednosti vidi da pripadnici ova tri sloja, dobitnika postsocijalističke tranzicije, daju veću deklarativnu podršku demokratskim vrednostima nego ostali slojevi, uz napomenu da se vrednosti sitnih preduzetnika, tih „eksploatatora samih sebe“, sve više približavaju gubitničkoj koaliciji. Opšti trend smanjenja klasne pokretljivosti i smanjenja podrške demokratskim vrednostima, još upadljivijim čini poziciju sloja stručnjaka. Za njih se posle dugo vremena donekle sužavaju opcije za uspon u vladajuću klasu i oni kao najobrazovaniji i društveno najosvešćeniji sloj, iako im se ekonomski položaj postepeno popravlja, veruju da na duži rok samo u uslovima snažne demokratije mogu popraviti svoj društveni položaj. Značajan deo ovog sloja je svoj politički stav iskazao i kroz građanski bunt, na uličnim protestima i pojačanim aktivizmom u civilnom sektoru. No, utisak je da im za postizanje bilo kakvog značajnijeg političkog cilja treba savez s drugim društvenim grupama.

Potencijal za akcioni savez sloja stručnjaka s drugim društvenim slojevima koji su brojniji i mogu doprineti konstituisanju masovnije društvene akcije (nemanuelni i dva sloja manuelnih radnika) ne zavisi samo od srodnosti njihovih klasnih i političkih interesa, pre svega onih usmerenih na jačanje demokratskih vrednosti, nego i od stepena njihovog aktivizma koji smo u našim istraživanjima empirijski prepoznivali kroz članstvo u organizacijama građanskog društva. U ovom delu analize smo prepoznali trendove koji ne stvaraju mnogo prostora za konstituisanje zajedničke društvene akcije pripadnika prikazanih slojeva, ali se može nazreti jezgro klasnog saveza koji bi mogao imati potencijal širenja. Njega čini sprega demokratske vrednosne orientacije i građanskog aktivizma koju nosi veći deo sloja stručnjaka, jedan deo sloja službenika i tehničara i manji deo radničke klase. Ipak, ne treba smetnuti s uma da su zbog suprotstavljenih interesa akcione koalicije srednje klase (stručnjaka) i radnika retke

i kratkotrajne. One traže specifičan istorijski trenutak, dobru pripremu i još bolju organizaciju, pogotovo u širem kontekstu političkog klijentelizma, tj. slabih institucija i nesputanih političkih partija.

Literatura:

- Acemoglu, D., Egorov, G. and Sonin, K. (2016). Social Mobility and Stability of Democracy: Re-evaluating De Tocqueville. Dostupno na: <https://www.kellogg.northwestern.edu/faculty/egorov/ftp/Social%20Mobility.pdf?ga=2.136983024.1377013290.1596578104-157119.1596578104>, pristupljeno 20. 7. 2020.
- Antonić, S. (1993). Srbija između populizma i demokratije; politički procesi u Srbiji 1990–1993, Beograd, Institut za političke studije.
- Arandarenko, M. (1995). Srbija devedesetih: prvobitna akumulacija ili politički kapitalizam?, Srpska politička misao, no. 4, 33–50.
- Burawoy, M. and K. Verdery (eds.) (1999). Uncertain Transition, Ethnographies of Change in Postsocialist World, Lanham, Boulder, New York and Oxford: Rowman and Littlefield Publishers INC.
- Cvejić, S. (2016). On Inevitability of Political Clientelism in Contemporary Serbia, Sociologija, Vol LVIII, No 2, str. 239–252.
- Cvejić, S. (2019). Obrasci pokretljivosti društvenih slojeva u Srbiji nakon 2000. godine, u: Lazić, M. i Cvejić, S., ur., Stratifikacijske promene u period konsolidacije kapitalizma u Srbiji. Beograd: Filozofski fakultet.
- Dunleavy, P., Park, A. and Taylor, R., eds. (2018). The UK's Changing Democracy. London: LSE Press.
- Highley, J. and Lengyel, G. (2000). Elites After State Socialism. Theories and Analysis. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Helmke, G. and S. Levitsky (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda, Perspectives on Politics, Vol. 2/No. 4, pp. 725–740.
- Holcombe, R. (2015). Political Capitalism, Cato Journal, Vol. 35, No. 1, pp. 41–66.
- Lazić, M. (1987). U susret zatvorenom društvu. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. (2000). Serbia: The Adaptive Reconstruction of Elites, in J. Highley, and G. Lengyel, Elites After State Socialism. Theories and Analysis. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Lazić, M. (2014). Regрутација економске élite: континуитет и промене. У: Lazić, M. ur. Ekonom-ska élita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka. Beograd: ISI i Čigoja.
- Lazić, M., Cvejić, S. (2007). Class and Values in Post-Socialist Transformation in Serbia, International Journal of Sociology, Vol. 37, No. 3.
- Lazić, M. i Cvejić, S., ur., (2019). Stratifikacijske promene u period konsolidacije kapitalizma u Srbiji. Beograd: Filozofski fakultet.

- Levantoglu, B. (2014). Social Mobility, Middle Class and Political Transitions. *Journal of Conflict Resolution*, 58 (5).
- Manić, Ž. i Mirkov, A. (2019). Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka. U: Lazić, M. i Cvejić, S., ur. Stratifikacijske promene u period konsolidacije kapitalizma u Srbiji. Beograd: Filozofski fakultet.
- Pattison, J. and Warren, T. (2018). Classdisparities and socialinequalities, in Dunleavy, P., Park, A. And Taylor, R., eds. *The UK's Changing Democracy*. London: LSE Press.
- Sayer, A. (2015). *Why We Can't Afford the Rich*. Bristol: Policy Press.
- Scambler, G. (2019). Sociology, Social Class, Health Inequalities and the Avoidance of 'Classism'. *Frontiers of Sociology*, dostupno na: <https://doi.org/10.3389/fsoc.2019.00056>, pristupljeno 20. 7. 2020.
- Stojiljković, Z. (2020). Građani, politika i sindikati. Slučaj Srbija. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Vuković, D, Cvejić, S. (2014). Legal Culture in Contemporary Serbia: Structural Analysis of the Attitude stowards the Rule of Law, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, Vol LXII, No. 3.